

Травмою бідності покалічені всі, хто мимохіть і досі виловлює у своєму лексиконі блощиць на кшталт «не жили добре, нема чого і починать», «бери, що є, і не викаблучуйся», «гроші – то бруд життя і тлін», «звідки в неї гроші на машину, на квартиру, на ботокс? Насмоктала?» і, звісно ж, «у ніщій слуг нет». Всі, хто не в змозі відрефлексувати цю травму інакше, ніж напхати хату золотими батонами, «стульями із дварца» та іншими «золотими унітазами». Всі, хто досі живе в ілюзії, що держава їм завинила все і всюди – безплатну освіту, безплатну медицину, і взагалі безплатне все, а от податки платити – «нема дурних!». Це історія про тих, хто складає долари під матрац чи в домашній сейфік і вірить, – небезпідставно! – що тільки так можна захистити своє загрожене фінансове майбутнє. І про тих, хто витрачає зарплату в перші дві години після пікання смс у телефоні про зарахування грошей на карту, – швидко, ще швидше, інакше рівно опівночі гроші перетворюються на розчавлений гарбуз! Це історія про всіх нас, якщо вже бути чесними.

Травма поколінневої бідності повсякчас наздоганяє нас, наших батьків, наших дітей і, мабуть, ще озиватиметься в прийдешніх поколіннях, хоча, сподіваюсь, набагато менше, ніж у нас самих.

Масштаб цієї травми визначило саме те, що вона не була індивідуальним досвідом кількох родин, приречених на болісні переживання через брак грошей у спільноті загального добробуту, а колективний болючий досвід проживання бідності, який, зрештою, непоправно зіпсував наші стосунки з грошима – власними і державними, заробленими тобою чи іншими людьми, профуканими чи відкладеними.

То ж звідки «ростуть ноги» наших часто нездорових, неадекватних, каламутних стосунків із грошима? Здається, коли там був той «совок»? Вже виросло покоління або й два тих, хто хіба що від бабусі чи діда чув про дефіцит, озлоблені черги за всім на світі й черги метафоричні, мало не міфічні, в яких рідко хтось щось справді вистояв – на квартиру чи автомобіль!

Почнімо з того, що відстань у кілька десятиліть – не такий вже й великий відтинок часу з точки зору людської історії. Надто для усвідомлення, перетравлення і подолання травм, про які не те що не говорили, а навіть не зчитували як травму чи щось таке, що заважає жити, і, тим більше, насолоджуватися життям. Хочете зовсім недавній приклад із життя, як травми бідності, що ними щедро обдарував «совок», сьогодні відлунюють у нас? Пригадайте лютий і березень 2022 року, коли люди правдами і неправдами проривалися з обложених чи окупованих міст. Пригадайте ці обійми підтримки і допомоги, якими огортали біженців та переселенців, врятованих і поранених, згадайте гарячу каву і бутерброди від незнайомих прямо на трасах, мішки одягу, постелі, їжі, що люди несли до центрів біженців, – поділитися зі своїми, підтримати своїх, прихистити, подбати, захистити. Це те, що хочеться закарбувати в пам'яті про цю війну. А от про що хочеться геть забути, це про потоки жовчі та злоби, які інколи проривалися в соцмережах, а нерідко й озвучувалися просто в обличчя людині: «Вони приїхали на величезному джипі, у неї губи наколоті, сережки діамантові у вухах, ти глянь на його взуття, а ти подивись на її сумку! І це вони "біженці"? Це їм ми маємо допомагати? А дідька лисого не хочете?». Мені пам'ятається і той пишнослівний вигул «білого пальта»

у фейсбуку, коли мало не з пів видиху переселенцям і втікачам із Харкова, Бучі, Києва, Харкова одна пані з прекрасного міста на заході України розписала майже кодекс поведінки для внутрішньо переміщених осіб. Мовляв, ведіть себе тихо, не висовуйтеся, нічого не просіть, ходіть по стіночці, бо що це ви тут вигулюєтесь, каву п'єте, у кафе їжу купуєте; понаїхали на своїх «джипах» і «лексусах», а ми – тут, це ж тільки ми єдині щось робимо для ТРО, для ЗСУ, для тих же, прости господи, біженців, а ви почвари ліниві й ненажерливі! Від того посту мені аж тхнуло канонічним російським презирством до «панаехавших», до «замкадних качей» та інших чужих, яким годиться землею стелитися на догоду «білим масковським людям».

Звідки бралася ця лють до людей, які ще за мирного життя працювали, заробляли і витрачали гроші на те, що вважали за потрібне, – на хорошу машину, на брендову сумку, ін'єкції краси чи гарні прикраси? А це рокоше сторічна луна пролетарських промов «із броньвіка» про буржуїв, що пили кров із простого народу і яких червоний чобіт більшовиків-пролетаріїв мав розчавити, як гнид! Це відлуння сімдесяти років совецької «урівняйлівки», в парадигмі якої порядна людина – упокорена й упосліджена історичними обставинами і керівною лінією партії – не могла апріорі мати грошей понад визначену штатним розкладом зарплатню, а якщо раптом мала, то авжеж, лише з брудних лихварських обробок, спекуляцій, розкрадання соцмайна. Це луна лихих 90-х, коли швидкі й шалені гроші під шумок стрілянини, бандитських розборок і катування гарячими прасками ставали базою для подальшого збагачення, такої-сякої легітимізації та політичної кар'єри. Це гуде, вирує наше сьогодні з огидними ко-

рупційними скандалами, ненажерливістю і безсовісністю владних посіпак, що їх породила невситима «совкова» бідність, у системі координат якої життя «па-багатаму», на золотих батонах, і є тим єдино достойним життям, вартим, щоб його прожити! Звідки ж посеред цих химер і перевертнів у голові пересічної людини було взятися інакшій візії про гроші, особисті фінанси і достаток, якщо багатство застрягло в шпарині поміж словами «злочин», «сором і страх» й «от би й мені так!»?

У совецькі часи гроші були настільки очевидним маркером капіталістичного, а тому ворожого світу, що той, хто хотів їх мати – і мати багато, в очах суспільства (добре, якщо не міліції та «органів») ставав дуже ненадійним громадянином – не йдеться про кліку партійних бонз, яка оперувала розкраданням і привласненням таких сум, що радянській людині й не снилося, – тож безпечніше було повсякчас відмежовуватися від грошей і будь-яких стосунків із ними. Отут і народилися різнокаліберні вислови про те, що «гроші – то бруд і тлін людський під ногами», «стид, страх і сором». Етимологія заявленої фразочки «на які шиши?..» – наприклад, «на які шиши збираєшся жити, щось купувати, мандрувати?» – вихоплює потужним прожектором весь той безмір страху і презирства перед грошима, що в ньому пересічна совецька людина несвідомо збувала усе своє життя. Адже слово «шиш» потрактовується не лише як «дуля», а і як «дідько, біс, чорт». Між іншим, питання «на які шиши?..» ставили ж геть не для того, щоб уточнити необхідну суму грошей – скільки тобі треба на прожиття, на їжу чи квиток на поїзд до моря, – а щоб домогтися відповіді: звідки в тебе гроші? Де ти їх узяв чи плануєш взяти? Чи то, не дай боже, ти зазіхаєш на мої? Це

питання було взагалі не про бюджет і фінансове планування, це крик душі: чому ми всі такі бідні?

Про те, щоб навчати дітей змалечку адекватно й розумно поводитися з грошима, навіть не йшлося! Усі наші знання про гроші обмежувалися дворовими іграми «в магазин» чи «в гастроном», де номінальним платіжним засобом було обдерте з найближчого куща листя чи камінчики із сусідської купи щебеню. А одна з найпопулярніших дитячих книжок кількох поколінь совєцьких дітлахів – «Пригоди Незнайка та його друзів», які написав киянин Ніколай Носов у 50-ті роки, – оповідала про утопію «коротунів», у суспільстві яких грошей не було, але їм не бракувало ані одягу, ані житла, їжі чи різноманітних розваг, а технічний прогрес, запозичений у «коротунів» із сусіднього Сонячного міста – грошей в обігу не було й там, – забезпечив героїв автомобілями, пломбїром і конвеєрним виробництвом одягу. Зі сторінок книжки апіорі зчитувалось, що легке і безжурне функціонування Незнайчиного всесвіту забезпечив отой омріяний і досягнутий утопічними «коротунами» ідеальний комунізм зі «світлого майбутнього», в якому гроші зникли як абсолютно зайвий соціальний конструкт. Маленьким совєцьким читачам у такий спосіб педалювали думку про те, що комунізм, задля якого гарують їхні батьки і, найімовірніше, гаруватимуть і вони самі, – то така собі забавка із безкоштовним морозивом і зоопарками, пригодами і мандрями на повітряних кулях, де ніхто й ніколи не матиме клопоту з грошима. Майже як в анекдоті: «Звідки все це візьметься? – З тумбочки!».

У середині 60-х Носов написав продовження цієї історії. У ній Незнайка із приятелями помандрував на Місяць і зіткнувся з абсолютно новою для себе суспільною систе-

мою, заснованою на грошах. А відтак всі, як один, багаті місячні «коротуни» були жадібними лиходіями – капіталістами та монополістами, а порядні й чесні місячні «коротуни» заледве виживали на межі бідності. Ясна річ, та позапланетна цивілізація на Місяці була пропагандистською алузією на увесь західний світ, який в очах пересічних совєцьких громадян був настільки чужим та інакшим, що письменник, не вагаючись, запроторив його аж на Місяць. Зрештою, Незнайко та його приятелі спричиняють місцеву революцію, «заводи робочим, землю крестьянам». Гроші в місячному суспільстві все ж залишаються, проте місячні «коротуни» після перемоги «пролетаріату» мають змогу насолоджуватися дешевими продуктами, дешевою їжею, дешевими кафе, одягом і розвагами – безгрошова утопія, як не крути, не виживала навіть за умов посиленої пропаганди.

Згодом 90-ті роки стали не лише карколомною історичною віхою у житті поневолених радянською імперією народів, які взялися проголошувати незалежність та суверенність власних держав від москви, а й початком роздмухування розлюченою гебнею міжнаціональних конфліктів та підливанням олії у тоді ще ледь тліючі вогнища «гарячих точок». Окрім всього іншого, для українців 90-ті маркували епоху болючих, невтішних, але важливих уроків фінансової грамотності. І найперший, тяжкий урок дістали ті, хто зберігав гроші в совєцьких ощадних касах, «на книжках». Такий самий урок чекав і тих, хто ховав гроші «під матрацом», у клуні, відкладаючи, заощаджуючи, відмовляючи собі все життя. Водномить всі накопичення перетворилися на паперову мішуру, на новорічне конфеті, на ніщо. Гроші на ощадних книжках згоріли, випарувалися,

зникли, помножилися на нуль. Це була страшна трагедія для тих, хто все життя економив на собі, урізав, не дозволяв відщипнути хоч дрібочку радості з тої мізерної грошви, аби копійка до копійки скласти рубль, потім ще один, і ще, і колись витратити ті накопичення на щось коштовне! На машину, на дачу, на гараж, на ведмежу шубу.

«90-ті дуже сильно вплинули на літніх людей. Зараз вони взагалі не довіряють банківській системі, – пояснює Оксана Железко, експертка і консультантка з приватних фінансів. – Не довіряють державі, фінансовим інституціям, бо мали цей критичний досвід втрати всіх заощаджень. Цей досвід закріпився в їхній свідомості, і вони донині несуть його. Дуже часто, коли до мене звертаються люди, щоб обговорити шляхи заощаджень, і я пропоную розглянути варіант інвестування в недержавний пенсійний фонд України, то перше, що чую від людини “35+”: “А ви пам’ятаєте, як люди втратили все, що зберігали на ощадних книжках? В один момент!..”. Я відповідаю: “Так, втратили, але тільки тому, що не були достатньо фінансово грамотні і фактично всі свої активи склали в один кошик. А так не варто робити!”».

Це щира правда. Але з невеличкою поправкою: люди склали всі яйця в один кошик, бо інших кошиків не було. Совецька держава лишала своїм підданам небагато можливостей для диверсифікації заощаджень і грошових накопичень, принаймні легальних. Для граничної більшості совєцьких громадян розкіш зберігати гроші у діамантах чи в золоті була недоступною опцією. Радянський устрій залишав єдину легальну можливість здійснення грандіозних мрій, на кшталт покупки авто, – зберігати, заощаджувати, складати копійчку до копійки, і все життя пам’ята-

ти, що «копійчка рубль береже». Про жодні інші законні інструменти для накопичення грошей не йшлося. Не існувало розвинутого ринку нерухомості; купівля і зберігання валюти були розстрільними злочинами; от і залишалося напихати матраци рублями або зберігати все на ощадкнижках. У совєцькому союзі, який крокував шляхом «до світлого комуністичного майбутнього» у найтемніше пекло, де «всі мали бути рівними», тобто рівною мірою голі та босі, де ініціативність та власна думка були чумним тавром, про які мудрі фінансові рішення взагалі могло йтися?

«От ніби гроші в людей були, але вони нічого нормального за них не могли купити, – звіряється Мирослава, моя давня подруга. – Для моєї баби єдиним способом щось робити з грошима було відкладати їх на книжку. У неї це була не те щоб “ідея фікс”, але вона реально все відкладала зі словами: “То онукам. Хай у них буде хата, хай буде те, се”. Для неї це був спосіб залишити щось по собі. У неї було стільки грошей на книжці, що в ті часи можна було збудувати двоповерхову хату. Вона справді відкладала все до копійки, собі нічого не лишала. І коли розвалився “совок”, всі ці гроші згоріли. На щастя, мої прабаба і баба не дожили до того моменту. Баба працювала в колгоспі на зважуванні машин із зерном, а біля цієї рами для зважування був постійний протяг. Від того вона захворіла на туберкульоз і все, що заробила, – це інвалідність і життя по лікарнях. Ну і пенсію, яку вона відкладала для онуків. А потім ту пенсію “совок” і “з’їв”. Отак людина могла гарувати 20 років, а потім все зароблене і відкладене зникло в одну мить. Ти все життя працював, нічого собі не міг дозволити, бо нічого і не було, але сподівався, що хоча б твої діти чи онуки житимуть краще,

а тут всі твої плани похерені, як жити далі – незрозуміло, бо в тебе більше нічого нема». І вже значно пізніше, згадує Мирослава, її матері, як бабиній спадкоємиці, компенсували із тих «згорілих книжок» одну тисячу гривень.

«Мої батьки на ощадкнижках втратили багато грошей, – згадує Світлана, інша моя приятелька. – На той час вони назбирали достатньо, щоб купити машину. Всі ці гроші згоріли. А от мої дідусь із бабусяю встигли купити на свої заощадження дім у селі. І цей будиночок потім у 90-ті годував чотири родини: бабусяю з дідусем і трьох їхніх синів із сім'ями. Бабуся з дідусем тримали курей, кролів, свиней, мали город, і всі їхні сини по черзі їздили на тому городі впахувати. Але в нас були і яйця, і м'ясо, і консервації, щоб пережити часи, коли ніхто не мав ні роботи, ні зарплат».

Купони, що прийшли на зміну совецьким рублям, від обірваного листа з дитячих забав «у магазин» невідгідно відрізнялися тим, що знецінювалися швидше. Рублі, пригадую, ще деякий час залишалися в обігу, проте зарплати видавали вже купонами – повністю або частково, вже як пощастить. І обмінювати їх на товари треба було із блискавичною швидкістю, щойно отримали на руки. Полиці крамниць порожніли на очах, а паперові купоно-фантики щосекунди втрачали номінальну вартість.

90-ті пригадуються мені нескінченим напиханням комори і кухонного буфету «кульочками» з крупами, рисом, пшоном, макаронами, вермішеллю, борошном, горохом, якимись консервами, цукром, – якщо вдавалося це роздобути, – тобто усім їстівним і корисним, що могло зберігатися і годувати родину тривалий час, на випадок, якби довколишня дійсність упритул наблизилась до Не-

знайчиної безгрошової утопії, тільки без веселих пригод і вигод, але з віяловими відключеннями світла, порожніми магазинами і замерзлими батареями. І це напихання було не лише сумним відголосом національної травми пережитих голодів – Голодомору, війни чи повоєння, а насамперед єдиним способом дати раду з тими паперовими фантиками, що їх жодна людина, навіть малі діти, не сприймали серйозно. Купони неможливо було заощадити, накопичити чи примножити – ні, тільки чимскоріш обміняти на їжу, пральний порошок чи шкарпетки, хоч на щось матеріальне, а відтак «хапай, що є», «бери, що дають», «не викаблучуйся», «не перебирай харчами!». Яких уроків фінансової грамотності, знань про інвестиції чи заощадження могли навчитися тодішні діти, споглядаючи, як гроші розчиняються мало не в повітрі або миттєво перетворюються в клуночки із запасами у кухонних закамарках?

За якийсь час паперові роздруківки з купонами-талонами зникли з обігу, на зміну їм прийшли інші, трохи схожі на справжні гроші, хоча яскраві кольори купюр все ще наштовхували на думку про якусь їхню несправжність, іграшковість. Вони також називалися купонами, і хоч їх вже не треба було самотужки нарізати ножицями, люди ставилися до них з недовірою – бо що то за назва для грошей – «купони»? Гра в «листячко з куща» тривала, і ми незчулися, як інфляція перетворила нас усіх на мільйонерів та мільйонерок.

Фокус із грошима на ощадних книжках був шокуючим, болючим, надзвичайно прикрим, але далеко не останнім в арсеналі епохи. 90-ті нанесли ще один удар «під дих». Він на довгі роки визначив стосунки людей із банківськими